

SIK DOMONKOS

A SZOCIÁLIS MUNKA LEHETŐSÉGE A KÉSŐ MODERNITÁSBAN 2. – NEM SZÁNDÉKOLT KÖVETKEZMÉNYEK ÉS AZOK KEZELÉSE*

A kritikai elméletek és a szociális munka elméleteinek – alábbi írás első részében elvégzett – összevetéséből kiderül, hogy bár számos kapcsolódási pont van közöttük, egy alapvető szinten mégsem érnek össze. A szociális munka elméletei ugyanis oly módon foglalkoznak a késő modernitás patológiáinak tüneteivel, hogy azokat modernizációs oksági összefüggésüktől függetlenül értelmezik. Ennek megfelelően a szociális munka előzőekben tárgyalt elméletei számára – mind a problémák értelmezése, mind pedig a lehetséges megoldások keresésekor – vakfoltban maradnak azok a szempontok, melyek a modernitás egészére vonatkozó reflexióból fakadnak. A modernitás történeti kontextusának figyelmen kívül hagyása ugyanakkor visszahat magára a szociális munka gyakorlatára is: saját működésének nem szándékolt következményei ugyanis óhatatlanul csak egy átfogó történeti perspektívából tárnak fel. Amennyiben ezekre nem reflektál, úgy az nem azt jelenti, hogy a szociális munkának ne lennének nem szándékolt következményei, csupán azt, hogy e következményekhez nem fér hozzá és ezáltal lemond a kontrollálásukra tett kísérletről. Az alábbiakban ezekre térek ki, első lépésben a foucault-i genealógia programja által ihletett elemzések alapján. Egyrészt azt vizsgálom, hogy milyen diskurzusok és kontrolltechnikák eredményeként jöttek létre azok a gyakorlatok, melyek a szakma számára a jelen perspektívájából magától értetődőnek tűnő kereteket alkotnak; másrészt azt, hogy a modernitás egyik ágensévé vált szociális munka gyakorlatai milyen nem szándékolt hatást váltanak ki. Ezt követően arra térek ki, hogy milyen elméleti és gyakorlati válaszok születtek a szociális munka kortárs diskurzusain belül e kritikákra, továbbá mik ezeknek a korlátai és miként haladhatók meg.

* A tanulmány megírása során a szerző Bolyai Ösztöndíjban részesült. A tanulmány véglegesítése során nagy segítségemre volt az ELTE-TáTK Szociális Munka Tanszékén dolgozó több kollégámmal folytatott beszélgetés, amiért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet Darvas Ágnesnek, Rácz Andreának, Szécsi Juditnak és Táncczos Évának.

Az alábbi írás első részében (Sik 2017a) arra tettem kísérletet, hogy áttekintsem a kritikai elméletek perspektívájából a társadalmi eredetű szenvedések enyhítésére irányuló praxis kihívásait, valamint a szociális munka tudományos diskurzusai alapján az ezekre született válaszokat. A kritikai elméletek és a szociális munka elméleteinek összevetéséből kiderül, hogy bár számos kapcsolódási pont van közöttük, egy alapvető szinten mégsem érnek össze. A szociális munka elméletei ugyanis oly módon foglalkoznak a késő modernitás patológiáinak tüneteivel, hogy azokat modernizációs oksági összefüggésüktől függetlenül értelmezik. A pszichológiai megközelítések az okoknak a(z) – viselkedés vagy gondolkodás dekontextualizált fejlődéstörténeteként felfogott – individuális életúthoz köthető osztályához férnek hozzá. Ezt kiegészítve vagy ezzel párhuzamosan, a szociológiai megközelítések a – funkcionális egységet alkotó, egyensúlyban lévő rendszerként vagy egymással érdekellentétben álló társadalmi csoportok küzdelmeként vagy az életút során formálódó kapcsolathálózatoként megragadott – társadalmi okokra támaszkodnak. A szociális munka szinte semelyik irányzata sem fér hozzá¹ ahhoz a kérdéshez, hogy milyen átfogó történeti dinamikába ágyazódnak a magyarázat során felhasznált individuális és társadalmi okok, más szóval miként függ össze a viselkedés vagy gondolkodás fejlődési pályája, illetve a rendszerek², a csoportközi viszonyok és kapcsolathálózatok konstellációja a modernitás – patológikus és emancipatórikus tendenciákat egyaránt magába foglaló – dinamikájával. Ennek megfelelően a szociális munka előzőekben tárgyalt elméletei számára – mind a problémák értelmezése, mind pedig a lehetséges megoldások keresésekor – vakfoltban maradnak azok a szempontok, melyek a modernitás egészére vonatkozó reflexióból fakadnak.

Ezen a ponton felmerülhet, hogy ez nem feltétlenül probléma, mondván, ha a késő modernitás integrációs patológiáinak legfontosabb tüneteire utat találnak a szociális munka gyakorlatai, akkor másodlagos, hogy ezt miként teszik. Eszerint egyformán adekvátnak tekinthető, ha a társadalomkritikai reflexió helyett a praxis során észlelt tünetekre vonatkozó pragmatikus reflexió szolgál a problémák értelmezésének és a kezelés elveinek alapjául. Ez az álláspont azon-

¹ Ebből a szempontból az egyedüli kivételnek a marxista megközelítés tekinthető, amennyiben annak magjában egy történelemfilozófiai elgondolás, a történelmi materializmus kapitalizmuskritikája áll. Ez a megközelítés ugyanakkor három szempontból mégsem tekinthető termékenynek a tanulmány céljai szempontjából. Egyrészt túlságosan redukcionista abban az értelemben, hogy végső soron a történetileg meghatározott osztályhelyzetet tekinti kizárólagos magyarázó tényezőnek (és figyelmen kívül hagyja az attól független egyéni életútból fakadó oksági viszonyokat). Másrészt egydimenziós, amennyiben kizárólag materiális eredetű társadalmi problémákat vesz figyelembe (és figyelmen kívül hagyja a modernizáció komplementer dimenzióit). Harmadrészt a szociális munkán belül marginális pozíciót tölt be, így annak tényleges gyakorlatára nem fejt ki meghatározó hatást.

² Parsons és Luhmann munkássága nyomán felmerülhet, hogy a rendszerelméleteknek is van modernizációelméleti implikációja, az evolúcióelmélet formájában. Az evolúció azonban nem más, mint a modernizáció funkcionális értelemben naturalizált modellje. Minthogy a társadalmi változást a variáció-szelekció-stabilizáció mechanizmusaira redukálja, így nem fér hozzá a modernitás lényegét alkotó, patológikus és emancipatórikus tendenciák közti konstans feszültséghez. Ebben az értelemben pedig csupán látszólag tekinthető modernizációelméletnek.

ban több szempontból sem helytálló. Egyrészt azért, hogy a kritikai elméletek a problémák magyarázatakor az okok egy tágabb készletére támaszkodnak, önmagukban is nagyobb magyarázóerővel bírnak. Ennél is fontosabb azonban, hogy a modernitás történeti kontextusának figyelmen kívül hagyása visszahat magára a szociális munka gyakorlatára is. Saját működésének nem szándékolt következményei ugyanis óhatatlanul csak egy átfogó történeti perspektívából tárulnak fel. Amennyiben ezekre nem reflektál, úgy az nem azt jelenti, hogy a szociális munkának ne lennének nem szándékolt következményei, csupán azt, hogy e következményekhez nem fér hozzá és ezáltal lemond a kontrollálásukra tett kísérletről.

A modernitás következményeire történő reflexió téje bizonyos értelemben a szociális munka cselekvőképessége: a kérdés az, hogy milyen mértékben válik saját következményei aktív formálójává vagy csupán hatások öntudatlan közvetítőjévé? Amennyiben a modernizáció folyamatára és az abban betöltött szerepére való reflexiót a szociális munka elmulasztja, úgy a gyakorlatából fakadó patológiák, nem szándékolt következményeket is újratermeli, végső soron potenciálisan hozzájárulva azoknak a problémáknak az újratermeléséhez is, melyeket kezelni igyekeznek. A szociális munkával szemben megfogalmazódó társadalomtörténetileg motivált kritikák pontosan ilyen patológikus, nem szándékolt következményekre mutatnak rá. Az alábbiakban ezekre térek ki, első lépésben a foucault-i genealógia programja által ihletett elemzések alapján. Noha maga Foucault a szociális munka genealógiai elemzésére nem vállalkozott, nyomában többen is kísérletet tettek annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy egyrészt milyen diskurzusok és kontrolltechnikák eredményeként jöttek létre azok a gyakorlatok, melyek a szakma számára a jelen perspektívájából magától értetődőnek tűnő kereteket alkotnak; másrészt a modernitás egyik ágensévé vált szociális munka gyakorlatai milyen nem szándékolt hatást váltanak ki? Második lépésben azt vizsgálom meg, hogy milyen elméleti és gyakorlati válaszok születtek a szociális munka kortárs diskurzusain belül e kritikákra, továbbá mik ezeknek a korlátai és miként haladhatók meg?

A szociális munka gyakorlatának kritikái

Nikolas Rose a modern szelf születésének és fenntartásának intézményi technikáit elemezve tér ki – elsősorban a család és a gyermek „kormányzása” (governmentality) kapcsán – a szociális munka látens hatásaira. A szelf kormányzása a hatalom sajátosan modern formájára utal, melyben az egyén viselkedésének mikro-menedzselésére nyílik lehetőség, anélkül hogy maga ez a hatásgyakorlás nyilvánvalóvá válna az érintettek számára. A kormányozható szelf egyszerre formálódik az olyan különböző helyszíneken mint az iskolák, javítóintézetek, börtönök, kaszárnyák, elmegyógyintézetek, kórházak, gyárak, bíróságok vagy a nukleáris család. Ebben a folyamatban kulcsszerepet töltenek be azok

a „pszí-tudományok/diskurzusok”, melyek a tudomány legitimációs erejére támaszkodva, az „igazság” nevében fellépve formálnak jogot a nyilvános és privát viselkedés normáinak megszabására. Miközben szándékuk szerint az egyén vagy a közösség érdekét tartják szem előtt, e diszkurzív hatalmi ágensek olyan hatások forrásává is válnak, melynek nincsenek tudatában: magát a szubjektivitás terét jelölik ki, létrehozva egy újszerű lehetőségekkel és korlátokkal jellemezhető cselekvőt (Rose 1999: VII–VIII).

A pszí-tudományok/diskurzusok genealógiai elemzése során egyrészt arra kell rákérdezni, hogy e diskurzusok milyen jelenségeket azonosítanak „problémaként”:

- milyen morális, politikai, jogi, geopolitikai stb. kontextusba ágyazódik a problémák kijelölése;
- mely autoritások hivatottak erre; mik a problematikusság empirikus kritériumai;
- milyen ellentétpárokba (beteg-egészséges, normális-patologikus stb.) rendeződnek a problémák.

Másrészt azt a kérdést kell körbejárni, hogy milyen magyarázati sémák merülnek fel velük kapcsolatban:

- ezek milyen fogalmi apparátusra támaszkodnak;
- nyelvileg miként szerveződnek (metaforák, analógiák, hasonlatok stb.);
- a bizonyításnak milyen gyakorlataira támaszkodnak (mik az evidencia kritériumai és empirikus jelei).

Harmadrészt azt kell megvizsgálni, hogy milyen technikák alakulnak ki e problémákat kezelendő:

- milyen dologi eszközök segítik a problémák azonosítását (tesztek, protokollok stb.);
- milyen tárgyi környezetre támaszkodik a problémák kezelése (tér szerkezet, felszerelés, felületei eszközök stb.).

Negyedrész e technológiákat működtető cselekvők autoritására kell rákérdezni:

- mi jogosít fel valakit a technikák alkalmazására;
- hogyan válik a szakértelem az autoritás kizárólagos forrásává;
- milyen gyakorlatok tartják fenn a személyközi viszonyokat szervező hierarchiát;
- milyen érdekszövetségek és ellentétek jellemzik az autoritások egymáshoz való viszonyát.

Ötödrész a technikákat meghatározó politikai akarat működését kell feltárni:

- milyen ideológiák nevében kerül alkalmazásra adott technika (egészségügy, mentál higiéné, eugenika stb.);

- milyen a technikákat alkalmazók viszonya a kormányzási célt gyakorolókhoz. Végül ezen öt dimenzió alapján megválaszolhatóvá válik a kérdés, milyen szubjektivitás születik e keretek között:
- milyen ontológia keretében tekint magára az egyén (lélek, személyiség, tudat stb.);
- milyen episztemológiát fogad el érvényesnek ön maga megismerése során (valóság, tudományos megfigyelés, kontempláció, meditáció stb.);
- milyen etikai dimenziót ad létezésének (bölcsség, megfontoltság, civilizáltság stb. mint az értékes élet alapja);
- milyen én-technikákat alkalmaz etikai céljai megvalósítása érdekében (Rose 1999: XI–XII).

E dimenziók aprólékos feltárása lehetővé teszi, hogy a jelent – létezése fakticitásából fakadó megkérdőjelezhetetlen mivolta helyett – abban a kontingens formában lássuk, ahogy egy soktényezős folyamat során kialakult. E történeti episztemológia feltárja, hogy a tudományos tudás, az azon alapuló technikák és a politikai akarat közti kölcsönhatás története korántsem redukálható az egyik dimenzió által dominált fejlődés- vagy éppen hanyatlástörténetre. Ehelyett célra-vezetőbb, ha ezek egymáshoz kapcsolódását a maga komplexitásában tekintjük, azokon a helyszíneken, ahol találkoznak egymással. Ekkor tárul fel, hogy milyen sokrétűen egymásra utalt a psi-tudományok/diskurzusok és a kormányzásra törekvő politikai akarat: előbbi csak akkor tud fejlődni, ha nagyszámú ember megfigyelhető formában van elkülönítve, miközben utóbbi ezt épp a szisztematikus megismerés során kialakított technikák segítségével tudja biztosítani. E kényszerből fakadóan a psi-tudományok/diskurzusok és a kormányzás diskurzusai folyamatosan idomulni kénytelenek egymáshoz: az előbbi formálják azok a hatalmi kontextusok, melyek lehetővé teszik létrejöttét, az utóbbi horizontját pedig határok közé szorítják azok a szakmai diskurzusok, melyek definiálják a cselekvők ontológiai, episztemológiai és etikai sajátosságait (Rose 1999: XIII–XVI).

E diszkurzív-hatalmi komplexum nem csupán a problémásként elkönyvelt vagy éppen elzárt egyének formálódását határozza meg, hanem kijelölve az én kifejezésének nyelvjátékait, valamint az énnel való foglalatosság technikáit, általános szubjektívációs hatássá válik. E hatás koncentráltan jelenik meg azokban az intézményekben, melyek – akár igazgatás, akár segítség céljából – hivatászerűen foglalkoznak az emberekkel. Minthogy ezen intézmények működését egyidejűleg határozza meg az alapjukul szolgáló tudományos tudás és politikai szabályozás, így elsősorban ezek felelősek a diskurzusok gyakorlatba való átültetéséért, vagyis a tényleges – nem ritkán a kényszerítés mozzanatát is magába foglaló – szubjektívációs hatások közvetítéséért. A delegált hatalom birtokosaiként az emberekkel foglalatossá váló intézmények ugyanakkor maguk is hatalmi tényezővé válnak: soha nem egyszerű közvetítői a hatásoknak, hanem hozzáadják saját szempontjaikat azok működéséhez, miközben visszahatnak azok eredeti tudományos-politikai forrására (Rose 1999: XIX–XXI).

Ebből a szempontból válnak érdekessé Rose számára a – hadsereg- és a munkaszervezés mellett – a pszichológiai tanácsadás és a szociális munka intézményei. Működésük eredményeként egyszerre születik egy az autonómia igényével fellépő szubjektum és azok a mechanizmusok, melyek az egyén számára korábban nem látott feladatokat jelölnek ki. Az individualizált cselekvő és a személyre szabott korlátok folyamatos küzdelemben feszülnek egymásnak: a fokozódó szubjektíváció mellett a felügyelet és a kontroll egyre szorosabb hálóját hozva létre (Rose 1999: XXIII-XXV). Ezen általános dinamikába illeszkedik be a szociális munka egyik első, kitüntetett terepeként, a gyermek- és ifjúságvédelem története, amit Rose az Egyesült Királyság példáján elemez. A gyerekekre és fiatalokra a modern nemzetállam – születése óta – a jövő zálogaként tekint. Ennek megfelelően minden más társadalmi csoportnál magától értetődőbben tart igényt a velük kapcsolatos felügyeleti jogra, melyből egyúttal a családi élet egészének kontrollálása is következik. Kidolgozásra kerülnek a gyereknevelés normatív standardjai, melyeket a különböző hatóságok ellenőriznek: a bűnelkövetővé váló fiatalok esetében a bíróság, az elhanyagolt gyermek esetében a gyámügy, a fizikai sérülések és betegségek esetében az orvosok hivatottak dönteni abban a kérdésben, hogy a gyermek ki van-e téve a fejlődését alapvető szinten veszélyeztető kockázatoknak, illetve milyen beavatkozást tesznek e kockázatok indokoltta (Rose 1999: 123–124).³

A gyermekkor feletti kontroll kiterjesztésében kulcsszerepet játszott az az elképzelés, hogy csakis ezáltal biztosíthatók a méltóságra, testi és szellemi fejlődésre, valamint jólétre vonatkozó alapvető állampolgári jogok, melyeket önálló politikai cselekvési lehetőséggel nem rendelkezők, a gyerekek nem tudnak önmaguk számára érvényesíteni. Az állampolgároknak járó védelem kiterjesztése a gyermekekre ugyanakkor felemás folyamatnak bizonyult: a tényleges materiális és immateriális segítségnyújtás csupán minimális maradt, miközben a családokra kirótt kötelességek köre kibővült. Ilyenformán a gyerekek védelmében fellépő intézmények – miközben csupán részlegesen tudtak hozzájárulni a fiatalok életkörülményeinek javításához – az esetleges hiányosságokért és kudarcokért fokozódó mértékben a családokat vonták felelősségre. Ezt az ambivalenciát tovább erősítette, hogy a gyermekjóléti intézmények látóterébe elsősorban a „problémás” gyerekek kerültek be: a viselkedési zavarral küzdők, járványveszélyt magukban rejtők vagy bűnelkövetők. Minthogy az általuk képviselt veszélyek kihatottak a társadalom egészére, így ezek megelőzésének szándéka is fontos motivációs tényezője lett a gyermekjóléti intézkedéseknek. Ez nyitott utat a gyermekjogi megfontolások mellett, a társadalmi egyenlőtlenségekre adott represszív válaszként értelmezhető, kizárási logika expanziójának (Rose 1999: 124–125).

³ Ezek a standardok az elfogadható és elfogadhatatlan viselkedésmintázatok közti átjárhatatlan határokat kijelölve maguk is problémák forrásává váltak. Ennek példája a fiatalkori homoszexualitás kezelése, amit a nyolcvanas évekig expliciten patológiaként kezel a szociális munka, ezt követően expliciten ignorálja a problémát, miközben sok esetben impliciten fenntartja heteronormatív perspektíváját (O’Brian 1999).

A kizárási logika felerősödése egyrészt elválaszthatatlan a morális pánik jelenségétől: a gyermekjóléti, pszichológus és orvos szakértők generációról generációra új válságjelenségeket azonosítottak, melyek a nyilvánosságban felháborodást és ijedséget kiváltva azonnali, a korábbinál intenzívebb beavatkozást legitimáltak. A szakértők ebből azáltal profitáltak, hogy nagyobb intézményi infrastruktúrához jutottak, melynek következtében nem csupán több materiális forráshoz, de egyúttal tágabb megfigyelési terephez is hozzáfértek. Másrészt a kizárási logikája összefügg a gyermekjóléti törekvések civil formájával, a filantróp mozgalmakkal is: ezek ugyan célul tűzték ki a veszélyeztetettnek és egyúttal veszélyesnek tűnő társadalmi csoportokon való materiális vagy oktatási segítségnyújtást, ám egyúttal feltételeket is szabtak. Míg az állam a jog univerzális jellegéből fakadóan nem szelektálhatott nyíltan az érdemes és érdemtelen rászorulók között, addig a filantróp mozgalmak ezt az „igyekvés” és „felelősségteljes életvitel” morális szempontjai alapján megtehették. A moralitás helyett az orvosi értelemben vett normalitás talaján állva hasonlóképp szerveződtek a „higiénikus életvitel” mellett kampányoló mozgalmak is. Minthogy a filantróp és higiéniai mozgalmak célkitűzései nem ritkán átfedtek egymással – amit jól érzékeltet az egyszerre morális és egészségügyi problémaként értelmezett „iszákosság” problémája – ezért természetes szövetségesekké váltak. Szempontjaikat a nyilvánosság elé tárva nyomást tudtak gyakorolni az államra is, aminek eredményeként a morális és higiéniai elvek egyre inkább megjelentek a törvényhozás és az adminisztratív rendszerek hétköznapijaiban is, végső soron szelektációs logikával egészítve ki a jog univerzális szemléletét (Rose 1999: 129–130).

Az állami, egészségügyi és filantróp intézmények elképzelhetetlenek azoktól a formálisan rögzített morális és higiéniai elvárásoktól függetlenül, melyeken működésük alapult. Ebből a szempontból kulcskérdésnek tekinthető, hogy ezek milyen hatást váltottak ki az érintettekben, illetve miként formálódtak a politikai és a tudományos diskurzusokban? A „helyes” testi és lelki nevelésre vonatkozó elvek propagálása valamint intézményi ellenőrzése óhatatlanul olyan igazodási szempontokat szül, melyek felől a szülők saját viselkedésüket megítélik. Ahogy az intim családi kapcsolatok a szakértői tekintet tárgyává válnak, egyúttal bizonytalansággal terhelődnek meg: a nevelés potenciálisan a büntudat, a szorongás és a csalódás terepévé válik, miközben a szülők horizontján megjelenik annak sikerességéért és az esetleges kudarcokért rájuk háruló felelősség. Ennek következtében a szakértői szempontok és technikák felértékelődnek: minthogy ezek szülik a lelkiismeret-furdalást, csakis a nevükben fellépő autoritás képes felmenteni a „rossz szülő” vádja alól az érintetteket. Ebből a perspektívából a „helyes” nevelés modelljei, melyek a szülő-gyermek viszony standard, naturalizált, normatív viszonyítási pontjaként szolgálnak potenciálisan olyan nyomasztó mércévé válnak,

ami megfosztja autonómiájától és kompetenciájától a cselekvőt, felerősítve a szakértői tekintélynek való alárendelődést (Rose 1999: 131–133).⁴

A helyes nevelésre vonatkozó diskurzus egyik kiemelt témája a 19. századtól kezdődően a szülők általi elhanyagoltság okán egyszerre veszélyeztetett és veszélyes gyerek figurája volt, akivel kezdetben a bűnüldöző hatóságok találták szembe magukat. A társadalomra ténylegesen veszélyt jelentő fiatalok bűnelkövetők és a potenciálisan veszélyes csellengők a hatóságok sajátos megítélése alá estek: ahogy a gyerekkor egyre inkább önálló életszakasszá vált, egyre nagyobb hangsúly került a kihágások megtorlásának logikája helyett a hiányzó otthoni morális nevelés bepótlására. Ennek következtében a fiatalok bűnelkövetőkkel a felnőtté válástól elkülönítve foglalkoztak, miközben e csoporthoz hozzáadódtak a pusztán potenciális bűnelkövetőnek tekinthető csellengők is, akik esetében a szülői hatás szintén hiányzott. A bűnelkövető és az elhanyagolt gyerek kategóriája közti határ ilyenformán fokozatosan elmosódott, ezek egyaránt olyan családi diszfunkciókra utaltak, melyek társadalompolitikai válaszáért kiáltanak. E diszfunkciók gyökerét a pszichológiai diskurzus a családi kapcsolatok torzulásában találta meg: míg a túlságosan óvó környezetet teremtő szülő a gyerek elvesztésére vonatkozó saját félelmei által vezérelve nem hagyja felnőni gyermekét, addig a túlságosan közönyös szülő arra kárkoztatja a figyelmét bármi áron kivívni törekvő gyermekét, hogy normaszegő viselkedéssel kényszerítse ki a vele való foglalkozást. Akárhogy is, a gyerek viselkedési zavarait végső soron a szülővel való kapcsolat zavaraira vezették vissza, más szóval a szeretet inadekvát mivoltával magyarázták (Rose 1999: 157–159).

Ezen eredetileg a „problémás” gyerekekre vonatkozó belátás a „normálisokat” sem hagyta érintetlenül: amennyiben a szeretet torzulása áll a – végső soron bűnelkövetéshez is vezető – viselkedési zavarok hátterében, úgy abból az is következik, hogy az adekvát szeretet sem adottság vagy romantikus ideál, hanem egy funkcionális kapcsolódási forma, amiért meg kell dolgozni. Ahogy a sikeres nevelés a szülői kompetencia és erőfeszítés függvényeként kerül elgondolásra, úgy válik – hasonlóan minden más teljesítményhez – az önbecsülés egy dimenziójává, melyben az identitás megalapozható. A társadalmi problémák szeretet torzulásaként való megragadásának további következménye, hogy a nevelés immár nem egyszerűen a gyerekek morális eligazításáról szól, hanem a gyerek-szülő relációval való szüntelen foglalatalkodásról. Minthogy a szülő a kapcsolat meghatározó eleme, így annak korrekciójához is nélkülözhetetlen a saját indulatok, bizonytalanságok és szorongások kezelése, vagyis az énen végzett mentálhigiénés munka. Ezáltal a nevelés kiegészül az ön-nevelés feladatával is: nem csupán tétjét, de

⁴ A pszichológiai tekintet interiorizálásának folyamatában kitüntetett jelentősége volt annak, hogy a gyerek testi és lelki jólléte az egzisztenciális kihívások részévé vált. Ahogy az értelmes életre vonatkozó kép részévé vált az érzelmileg stabil gyermek nevelése, úgy egyúttal az identitáskonstrukció is ettől függött. A szülőség, és azon belül is elsősorban az anyaság, olyan megtanulandó szakértői tudássá vált, melynek elsajátításáért az egyén nem csupán a felügyeleti intézmények felé tartozik felelősséggel, de egyúttal önmaga számára is (Rose 1999: 155–156)

technikáit illetően is az én tökéletesítésére irányul. A társadalompolitikai téttel felruházott szeretet ilyenformán megszűnik spontán érzelmi kapcsolat lenni: fokozatosan átadja helyét egy szakértői értelmezési sémák alapján monitorozott és kontrollált viszonyulásnak, mely az identitást elemi szinten érinti (Rose 1999: 160–161).

Ahogy a helyes nevelésre vonatkozó kérdés fókusza egyre inkább átkerül a „problémás” gyerekekről a „normálisokra”, úgy nő meg a jelentősége azoknak a kutatásoknak is, melyek ez utóbbiakkal foglalkoznak. Az első ilyen tapasztalatok a második világháború során elkerülhetetlenné vált evakuálásokból fakadtak: a normális körülmények között nevelkedő, ám a háborús veszélyek miatt a szüleiktől elszakított gyerekek megfigyelése olyan spontán kísérlet volt, ahol a szeparáció pszichológiai következményei megfigyelhetővé váltak. A regresszió, kényszeres viselkedésformák, indulatzavarok vagy érzelmi közöny, csupán néhány azok közül a tünetek közül, melyeket a szüleiktől elszakított gyerekek produkáltak. Ezekre a kényszer szülte megfigyelésekre támaszkodott a háború után kiépülő mentálhigiénias mozgalom, ami a viselkedési zavarokra egyrészt egy orvosi szemléletű, tudományos megalapozottságú pszichológia formájában kínált megoldást, másrészt annak széleskörű társadalmi kiterjesztése mellett foglalt állást. Ez a diskurzus sikerrel ötvözte az orvostudomány tekintélyét a pszichológiai szemlélettel, miközben a nyilvánossághoz fordult. Ezek a feltételek hozták létre annak az elsősorban pszichodinamikus, klinikai szemléletű szociális munkának a gyakorlatát, ami a gyermekek fejlődésének kiemelt felügyeleti szervévé vált napjainkig (Rose 1999: 164–172).

A fenti tényezők mellett a psi-tudományok/diskurzusok és a hatalom összekapcsolódásának folyamatában kulcsszerepet játszottak azok a tudományos diskurzusokban formálódó tesztek, melyek alapján a gyermekek fejlődése objektívnek látszó eszközökkel mérhetővé vált. Ennek egyaránt részét képezték a fejlődés orvosi tekintet számára hozzáférhető testi sajátosságai és a pszichológiai tekintet számára feltáruló lelki és tudati dimenziói.⁵ Ez utóbbiak közül kulcsszerepet töltöttek be az intelligenciatesztek, melyek elsődleges célja a csökkent szellemi képességű egyének – egy széleskörű populáció normáeloszlásához képesti – azonosítása volt. Kezdetben e szelekciót egyfajta eugenetikai aggodalom és funkcionális logika motiválta, amennyiben hozzákapcsolódott a gyenge képességűek kizárásának, illetve a szellemi képességnek megfelelő képzési és munkavégzési pályák kijelölésének szándéka. Ilyenformán az intelligenciateszt egyszerre szolgált a patológikus azonosításának és a normális osztályozásának instrumentumaként. Egy ilyen eszközzel szemben kulcsfontosságú adminisztratív kívánalom, hogy egyszerűen és

⁵ Emellett legalább ilyen fontos következménye a tesztek megjelenésének az, hogy lehetővé tették a konkrét élethelyzetek kontextusától független, az objektivitás aurájával felruházott rizikófaktorok meghatározását. Ezek abban az értelemben automatizált pályára terelték a szociális munkát, hogy olyan általános szinten meghatározott kockázatmenedzselési technikák is kapcsolódtak hozzájuk, melyek érzéketlenek voltak az esetek egyedi sajátosságaira és helyettük a kormányzás szempontjaihoz igazodtak (Parton 1999).

világosan jelenítsen meg komplex és nehezen feltárható különbségeket. Márpedig ennek – a szellemi képességet egy ordinális számsorral kifejező intelligenciatesztek – tökéletesen megfeleleltek. Ezáltal olyan technikává váltak, ami nem csupán a pozitivista tudományos eszménynek megfelelelve a megkérdőjelezhetetlen igazság aurájával volt felruházva, de egyúttal kompatibilis volt a biopolitika bürokratikus igényeivel is (Rose 1999: 139–142).

Az intelligenciateszt sikerét követően váltak a pszichológiai tesztek általában is a testi szinten nem hozzáférhető lelki és szellemi tulajdonságok széles körben elterjedt, „objektív” mérőeszközeivé. Segítségükkel az egyén rejtett tulajdonságai, fejlődési rendellenességei, személyiségtorzulásai egyaránt feltárhatóvá válnak, és ezáltal lehetőség nyílik az egyének normális és patológikus csoportokba történő besorolására. A tesztek elterjedésével az egyének bürokratikus klasszifikációjának és a különböző karrierpályákra történő elosztásának korábban elképzelhetetlen távlatai nyíltak meg. A gyerekek fejlődésének felügyelete megkapta azt a természettudományos metodológia által legitimált eszközt, mely alapján látzólag értékesleges ítéletet hozhat az egyénekről, értékelve egyúttal a nevelésért felelős cselekvők teljesítményét is. Ahogy a viselkedési, értelmi és személyiségtesztek segítségével minden életkornak megfelelő „normális” fejlődési standardok kidolgozásra kerültek, belőlük kiindulva fokozatosan kialakultak azok az eljárások is, melyek az attól eltérő fejlődési pályába voltak hivatottak beavatkozni. Onnantól kezdve, hogy a tesztek magukhoz ragadták az egyénre vonatkozó igazság kimondásának hatalmi pozícióját, a korrekciós technikák automatikusan működésbe léptek a tesztek normáeloszlásának határértékeit mutató esetekben. Ebben az értelemben a tesztek által közvetített tudásnak nem csupán nagyon is valós, de egyúttal megkérdőjelezhetetlen, az érintettek által felül nem vizsgálható következményei lettek. A fenti szakmai érvek és politikai törekvések középpontjában álló szociális munka ebben az értelemben maga is egy összetett hatalmi konstelláció technikájává válik: egyszerre közvetíti a „normális” nevelés pszi-tudományok/diskurzusok által kidolgozott standardjait, gyakorol felügyeletet a családok felett és járul hozzá e tudások gyarapodásához (Rose 1999: 143–154)⁶.

A Rose által bemutatott történetből kirajzolódik, ahogy a társadalmi problémák, a politikai szándékok és a tudományos diskurzusok esetleges összekapcsolódásának eredményeként létrejött a szociális munkának az a szemlélete, mely mára teljesen magától értetődővé vált. A gyerekre erőforrásként tekintő nemzetállami logika, a gyerek emberjogi védelmének szempontjai, a társadalomra veszélyes „deviáns” és az egészségügyi kockázatot jelentő „beteg” gyerekek kizárása vagy korrekciója által motivált „kormányzási akarat” számára a lelki fejlődésre vonatkozó, a háborús körülmények spontán kísérleteiben általánosított, majd tesztek által standardizált pszi-tudományok/diskurzusok teremtette meg azokat az eszközöket, melyek segít-

⁶ Posztkolonális kritika szempontjából a szociális munka normalizáló hatása nem csupán egy adott társadalmon belüli elnyomást fejez ki, hanem potenciálisan globális egyenlőtlenségeket is. Amennyiben a globális erőviszonyokra nem reflektál a szociális munka, úgy nem fér hozzá az általa képviselt értékek érvényesítéséből fakadó kulturális elnyomás veszélyéhez sem (Askeland-Payne 2009).

ségével e különböző célok egyidejűleg lettek elérhetőek. Ebben a konstellációban a beavatkozások kitüntetett terepévé a családi kapcsolatok váltak, melyek külső felügyelete és belsővé tett ideálok általi kontrollálása egyaránt a szociális munkára hárult.⁷ Ilyenformán a szociális munka nem kisebb feladatot vállalt magára mint egyfelől a társadalmi zavarok veszélyét magában rejtő családok azonosítása (azt megelőzően, hogy az ott felnövő gyerekek deviáns viselkedés vagy bűnelkövetés formájában tényleges problémát okoznának), másfelől e családok belső viszonyainak elsősorban pszichodinamikus terápia keretében történő kezelése (anélkül, hogy a tágabb társadalmi kontextusra reflektált volna).

Belátható, hogy ez a szerep számos belső ellentmondással terhelt. Egyrészt a szociális munkás egyszerre tudományos tekintéllyel és hatósági jogosítványokkal felruházott ágens, miközben deklaráltan a nehéz élethelyzetben lévőknek hivatott segíteni. E három komponensből egymással kevésbé összeegyeztethető megismerésérdekek és személyközi viszonyulások fakadnak. Amennyiben a szociális munka e komponensek létét nem tudatosítja önmaga számára, úgy gyakorlati során azok könnyen összekeverednek. Ennek következtében egyik vagy másik elem túlsúlyba kerülhet a többi kárára akár a tudományos igazság, akár a politikai autoritás, akár a segítség moralitásán alapuló hatalmi játszmáknak nyitva teret. Másrészt a szociális munka tágabb modernizációelméleti elemzése feltárja azt is, hogy miközben a problémahorizontja a politikai tekintet számára hozzáférhető társadalmi patológiákhoz köti, eszközként kizárólag a szubjektum fejlődésdinamikájából kiinduló, gyakran medikalizáló pszi-tudományok/diskurzusokra támaszkodik. Ennek következtében a legalább részben társadalmi okokra visszavezethető patológiákkal kapcsolatos felelősséget áthárítja a családokra, az egyének önmagukon és egymáson végzett munkájától várva a megoldást. Azáltal tehát, hogy a szociális munka nem reflektál az eredettörténetétől elválaszthatatlan működési sajátosságokra, ennek nem szándékolt következményeként maga is számos problémát szül: a „normális nevelés” standardjainak kritikátlan átvételével és közvetítésével nem csupán új, kikerülhetetlen és megkérdőjelezhetetlen igazodási mércéket érvényesít, de egyúttal – potenciálisan – a kizárás logikáját is átülteti a gyakorlatba. Összességében fennáll a veszélye annak, hogy a történeti önreflexió hiányában egy, az egyén kormányzásának minden korábnál szoro-

⁷ Ezt a konstellációt erősítette a háború után dominánssá váló funkcionista szociológia is, ami átengedte az intervenció terepét a pszi-tudományok/diskurzusok számára. Az önálló funkcionális egységnek tekintett család zavarait, a személyközi viszonyokra szakosodott pszi-tudományok/diskurzus illetékességébe rendelte, és ezáltal hallgatólagosan lemondott az egyéb társadalmi rendszerekkel való kapcsolatuk feltárásnak és egy szociológiai alapokon nyugvó szociális munkának a lehetőségéről (Rose 1999: 174–175).

sabb felügyeletét megvalósító, a hatalmi visszaélések kiküszöbölésére képtelen társadalomtechnikává válik.⁸

A hatalomkritikai szociális munka válaszkísérletei

Bár a lokális különbségek a szociális munka genezise és hatásai szempontjából értelemszerűen nem hanyagolhatók el, Rose elemzéseinek tétje mégis általánosnak tekinthető. Abban az értelemben, hogy bemutatja, amennyiben a társadalmi eredetű szenvedések enyhítésére irányuló praxis nem fér hozzá saját nem szándékolt következményeihez, úgy maga is patológiák forrásává válhat. Természetesen a szociális munkára irányuló hasonló kritikák nem maradtak visszhang nélkül a szakmai diskurzusokban. Ennek megfelelően számos olyan megközelítés született, melyek a szociális munka rejtett hatalmi aspektusát igyekezett kiküszöbölni. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a hatalom konstruktív és destruktív formáinak megkülönböztetéséből kiinduló, „képessé tevés” (empowerment) irányzata. A hatalomra egyrészt – Weber nyomán – a mások feletti dominanciát lehetővé tevő, vertikális hierarchiaként tekinthetünk. Ugyanakkor a hatalom felfogható – Arendt nyomán – a társakkal való együttműködés során keletkező potenciálként, a horizontális kapcsolatokban rejlő erőforrásként is. Mindkét esetben megkülönböztethető a hatalom produktív és korlátozó formája. A mások feletti hatalom produktív formája a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok védelmére irányuló paternalista hatalom, korlátozó formája pedig a hátrányokat a saját érdekében kihasználó, elnyomó hatalom. Az együttcselekvésből fakadó hatalom produktív formája a kölcsönös támogatási rendszerként működő kooperatív hatalom, korlátozó formája pedig a kizárás logikáját érvényesítő konspiratív hatalom (Tew 2009: 143).

E négy típus megkülönböztetése révén értelmezhető a képessé tevést célul kitűző szociális munka olyan formája, ami egyaránt mentes attól, hogy a cselekvőre hárítsa a hátrányos társadalmi pozíciójára vonatkozó felelősséget, hogy változtatásra képes ágensként tekintsen rá, továbbá maga ne váljon korlátozó hatalommá. Egy ilyen szociális munka célja a problematikus jelenség hatalmi struktúrájának feltérképezése: a korlátozó és produktív hatalom megnyilvánulásai révén a megváltoztató relációk és társas erőforrások egyaránt hozzáférhetővé válnak. Ezek lehetőségterében nyílik lehetőség arra, hogy a korlátozó hatalmi viszonyokat vagy felszámolják, vagy produktívvá alakítsák át. A hatalom különböző formáira tör-

⁸ A fenti történet természetesen elsősorban Angliáról szól, ugyanakkor hasonló következtetéseket találunk más országok esetében is. Az Egyesült Államok vonatkozásában Epstein úgy fogalmaz, hogy a második világháború utáni aranykor hangulatában a „terápia társadalompolitikává” válik. Ahogy a munkanélküliség látszólag megszűnt probléma lenni és a bérek növekedése biztosnak tűnt, úgy a viselkedészavarok egyetlen lehetséges forrása az egyén személyiségének és személyközi viszonyainak zavara maradt. Így vált – a gazdasági világválság alatt a szegénység problémájára még olya érzékeny – amerikai szociális munka is elsősorban klinikai gyakorlattá (Epstein 1999).

tendő reflexió továbbá a szociális munka saját szerepét is segít tisztázni, hozzáférhetővé téve egy, az elnyomás nem szándékolt következményétől mentes eszköztárat is. Ennek részét képezi a védelmi hatalom (amennyiben a kliens olyannyira kiszolgáltatott, hogy önvédelemre képtelen), mely esetében óvakodni kell attól, hogy akaratlanul – egy alárendelt, cselekvésképtelen pozíciót fenntartó – elnyomással alakuljon át (amennyiben a védelmi hatalmat nem egészíti ki képessé tevés, függő viszonyra válik). És részét képezi a klienssel és környezetével gyakorolt kooperatív hatalom is, mely esetében figyelmet kell fordítani arra is, hogy – akár a klienssel, akár a környezettel szövetkezve – ne változzon konspiratív hatalommá (Tew 2009: 146–153).

A szociális munkában rejlő hatalmi mozzanattal más formában vet számot az elnyomásellenes megközelítés. A rejtett elnyomásra vonatkozó reflexió tétjét az adja meg, hogy ennek hiányában – a szándéka szerint az egyenlőtlenségeket csökkenteni hivatott szociális munka – potenciálisan maga is a *status quo* fenntartójává válik. A hétköznapi társas kapcsolatokban az elnyomás nem csupán nyílt alárendelődés, de legalább annyira jelen van – természetesként megmutatózó – hierarchiákba ágyazódó, naturalizált formában is. A cselekvés feletti kontroll direkt átvétele mellett az elnyomás legfontosabb következménye az önazonosság keretezése: akár explicit, akár implicit módon történjen is, óhatatlanul nyomot hagy – negatív identitást eredményezve – a cselekvő önmagához való viszonyán. Ennek megfelelően a szociális munka számára is összetett feladat adódik: egyszerre kell segítséget nyújtani az elnyomás nyers formáival szemben és reflexív eszközöket biztosítani a rejtett formák felderítéséhez, miközben figyelmet kell fordítani nem csupán annak materiális dimenziójára, de identitástorzító következményeire is. A szociális munka ez utóbbi aspektusa különböző stratégiákat igényel abban az esetben, ha az alávetett csoporthoz tartozó cselekvő azonosul a rá vonatkozó negatív társadalmi értékeléssel és abban az esetben is, ha aktívan küzd azok ellen. Míg az előbbi helyzetben a rejtett hierarchiák tudatosításának van központi szerepe, addig az utóbbiban az elnyomás-ellenesség óhatatlanul konfrontatív perspektívájának, egy kiegyenlített, demokratikus, elnyomásmentes szemléletre való átalakításának. Ez utóbbi feladatnak azért is van különös jelentősége, mert az elnyomó és elnyomott szerepek sokszor keverednek egymással, lehetőséget kínálva a relatív alárendeltségben elszenvedett sérelmek relatív felsőbbrendű helyzetből történő törlesztésére. A gyengébb pozícióban lévőkkel szembeni elnyomás e láncolatát csakis az elnyomásmentesség elvének következetes követése képes megtörni (Dominelli 2002: 8–14).

A fenti belátások egyaránt szolgálnak elemzési keretként a szociális munka számára a problémás helyzetek értelmezése során és a saját működésre vonatkozó önreflexió alapjaként. Az elnyomás rejtett és nyílt formáit egyaránt számba lehet venni a család, a formális és informális kapcsolatokról álló közösség, a társadalom egésze és a globális erőviszonyok perspektívájából. Ezekben a szinteken lezajló folyamatok egyaránt eredményezhetnek materiális kiszolgáltatottságot vagy negatív identitást, korlátozva a cselekvők lehetőségterét. A szociális munka

célja, hogy e különböző szintű elnyomásokat azonosítsa, továbbá materiális és szimbolikus következményeik kezelése révén a korlátozott cselekvési képességet helyreállítsa. Ennek során különös tekintettel kell lennie arra a lehetőségre, hogy egy társadalompolitika végrehajtójaként potenciálisan maga is elnyomó ágenssé válhat. Amennyiben naturalizált, ugyanakkor sajátos társadalmi csoportok kultúrájához és érdekeihez köthető értékeket közvetít, különbséget tesz érdemes és érdemtelen rászorulóak között, valamint a segítségért cserébe felügyeleti igényeket jelent be, úgy a szociális munka nem szándékolta azokat a hatásokat erősíteni, melyek enyhítésén dolgozik. Ezt elkerülendő az intézményi gyakorlat alapjává kell tenni az elnyomásmentesség imperatívuszát, egalitárius viszonyokat teremtve a kliensekkel, a nyilvánossággal, a hatóságokkal és a szervezeten belül egyaránt (Dominelli 2002: 20–36).

A gondoskodás etikájából kiinduló szociális munka a hatalomgyakorlás egy áttételes formájával szemben fogalmazódik meg, az instrumentális racionalitás logikája szerint szerveződő rendszerszerű követelmények torzító hatása ellen fellépve. A professzionalizálódás elkerülhetetlen következményeként a szociális munka gyakorlata is egyre inkább formalizált, üzemszerű keretekbe ágyazódik, sajátos belső feszültséggel terhelve meg annak gyakorlatát és szakmai identitását. A szociális munka eredendően segítő hivatásként tekint önmagára, amiből sajátos, a rászoruló igényeihez igazodó és ennek megfelelően kevésbé tervezhető működési keretek fakadnak. A funkcionálisan differenciálódott modern társadalmak kontextusában ugyanakkor a szociális munka egyúttal egy, a hatékonyság és a tervezhetőség szempontjainak megfelelni hivatott intézmény is. Ahogy ez utóbbi logika egyre hangsúlyosabbá válik, úgy szűkül be az előbbi szempontok szerint eljáró gyakorlatoknak. A rentabilitás és bürokratikus kontroll kényszere egyre kisebb teret hagy a segítség számára: ahogy saját képére formálja a szociális munka intézményeit, fokozatosan el is lehetetleníti működésüket. A menedzseri logika hierarchikus-formalizált viszonyulást ír elő a kliensek irányába is, és ezáltal olyan hatalmi ágenssé változtatja a segítőköt, akik a szakmai protokollok és standardok által előírt keretek közé szorulva, automatizált pályán folyó interakciókat képesek csupán lefolytatni. Ezek rugalmatlanságukból fakadóan aligha képesek a klienseket és problémáikat egyediségükben megérteni, ehelyett megkérdőjelezhetetlen kényszereknek rendelik őket alá (Meagher-Parton 2009: 12–19).

A menedzserizmus eldologiasító logikájával szemben a gondoskodás etikája helyezhető. Ez utóbbi olyan konkrét személyek közti kapcsolatra utal, ami se nem korlátozódik objektív és érzelmileg semleges szakmai és bürokratikus szakértői tudáson alapuló interakciókra, se nem szelektál az érdemesség vagy rentabilitás logikája szerint. Ehelyett az önértéknek tekintett másikkal való odaforduláson alapul, problémáinak és érzelmi állapotának empatikus megértéséből indul ki. Míg az előbbi esetben a segítség formalizált pályán mozog, az utóbbi esetben egyedi igényekhez igazodó eszközökre támaszkodik. Noha a gondoskodás etikájára sokáig úgy tekintett a szociális munka, mint egy történetileg meghaladott, a szakértelem helyett a jó szándékon alapuló szemléletre, amit annak potenciá-

lisan paternalista és amatőr vonásai miatt a professzionalizálódás során fokozatosan maga mögött hagy, a fentiek alapján úgy tűnik, hogy a menedzserizmus expanziójának pillanatában ismét relevánssá válik. Az instrumentális racionalitás eldologiasító, uniformizáló, hierarchikus szemléletével szemben a gondoskodás fogalmából bonthatók ki azok a kritikai elvek, melyek a menedzserizmusból fakadó hatalmi potenciál ellenpontjaként szolgálhatnak (Meagher-Parton 2009: 20–34).

A szociális munka látens hatalmi dimenziójával szembeni küzdelem eszközként kínálkozik végül egyfajta kritikai szemlélet kialakítása. Ennek lényege, hogy a rendelkezésre álló irányelvek és standardok vak követése helyett a szociális munka gyakorlatának magába kell foglalnia a hozzájuk való kritikai viszonyulást is. Minthogy végső soron az egyén és a közösség segítése a célja, így saját mindenkori intézményi kereteit is ennek perspektívájából kell értékelnie. Ebben az értelemben a szociális munkának hallgatólagosan azonosítható egy normatív bázisa, ami felől folyamatosan reflektálnia kell a körülötte lévő világra, valamint saját gyakorlatára, kiszűrve azon mozzanatokat, melyek ellentmondanak morális célkitűzésének. E kritikai reflexiónak egyaránt monitoroznia kell a nyelvet (milyen terminusokban írja le önmagát, a klienst és problémáját?), a cselekvők problémahorizontját (mik a kiemelt társadalmi problémák?), az értékítéleteket (milyen rejtett preferenciák azonosíthatók?) és az ideológiai kontextust (milyen politikai diskurzusok határozzák meg a cselekvést?). A szociális munkás gyakorlata ezen a ponton párhuzamba állítható a nyilvánosságban felszólaló kritikussal: hozzá hasonlóan nem egyszerűen egy szakértői tudást alkalmaz, hanem tapasztalati bázisát is felhasználva értelmezi a világot és benne saját szerepét, ezáltal nyitva új távlatokat az érintettek számára (Adams-Dominelli-Payne 2002: 1–6).

Amennyiben egy ilyen értelemben vett kritikai szemléleti mód keretezi a gyakorlatot, úgy feltárul annak egyszerre szakértői és improvizatív jellege. Minthogy a szociális munka mindig általános szaktudást alkalmaz konkrét, egyedi esetekre, ezért óhatatlanul át kell hidalnia a teória és praxis közötti szakadékot. Ennek mikéntjéről azonban már nem lehet elméleti szinten tájékozódni, hanem csakis tapasztalati úton, készségként elsajátítani. Az, hogy a kritikai szociális munka gyakorlata során kapcsolatot létesít az absztrakt értékek és a konkrét problémák között ugyanakkor korántsem egyirányú folyamat. A kritikai szempontok gyakorlatok szintjére történő lefordítása ugyanis lehetőséget teremt a konkrét problémák általános téjének kijelölésére is. Ezáltal a kritikai szociális munka soha nem csupán az individuális esetekre irányul, hanem horizontján ott szerepel a társadalmi szintű változtatás igénye is: nem fogadja el magától értetődőnek a fennálló nyelvi-ideológiai kereteit, hanem emancipálására törekszik (Adams-Dominelli-Payne 2002: 7–10).

Miközben a fenti válaszokban közös, hogy bár a szociális munka rejtett hatalmi dimenziójára vonatkozó kritikából indulnak ki, valójában nem tesznek kísérletet arra, hogy azonosítsák felbukkanásának szisztematikus előfeltételeit. Úgy tekintenek a hatalom és az elnyomás látens formáira, mint a szociális munka

esetleges veszélypotenciáljára, ami kellő éberség esetén a gyakorlatok során minimalizálható vagy adott esetben teljesen ki is küszöbölhető, azonban elméleti szinten nem kezelhető. Ebben az értelemben, bár ennek ellenkezőjére törekednek, végül maguk is naturalizálják a hatalmat: a személyközi viszonyok szükségszerű velejárójaként tekintenek rá, ahelyett hogy kísérletet tennének azon modernizációs sajátosságok azonosítására, melyek esetén felbukkan. Ilyenformán ezek a megújulási kísérletek óhatatlanul korlátozottak maradnak, és valójában elmulasztják a lehetőségét annak, hogy a társadalomelméleti reflexivitást a szociális munka alapjává tegyék⁹. Az alábbiakban e korlátok feloldására törekszem, felvázolva egy a kritikai elméletek által informált szociális munka körvonalait.

Egy kritikai elméletek által informált szociális munka lehetősége

Elsőként azt a kérdést kell tisztázni, hogy a létező gyakorlatok milyen problémáit oldja meg egy olyan szociális munka, ami reflektál saját nem szándékolt következményeire. Ahogy a szociális munka elméleteinek áttekintéséből kiderült, miközben a létező gyakorlatok hozzáférnek a társadalomelméletek alapján azonosított problémák többségéhez, azok tágabb modernizációs kontextusához már nem. Továbbá ahogy a szociális munka genealógiai átvilágításából kiderül, saját nem szándékolt következményire történő reflexió hiányából fakadóan, részben maga is társadalmi patológiák forrásává válik. Ennek elkerülése érdekében szükséges, hogy a kritikai elméletek által informált szociális munkát tágabb szemléleti horizonttal ruházzuk fel, elhelyezve a problémaként azonosított jelenségeket és a rájuk adható válaszokat egyaránt a modernitás emancipatórikus és patológikus tendenciáinak kontextusában. E tágabb szemléleti horizontot ugyanakkor nem a létező gyakorlatok helyett, sokkal inkább azokat kiegészítve, a bennük felhalmozódott tapasztalatokra építve kell alkalmazni. Ebben az értelemben a kritikai elméletek által informált szociális munkát olyan integratív szemlélet kell, hogy jellemezze, ami képes az olyan különböző diszciplínák között közvetíteni, mint a társadalom- és modernizációelméletek, valamint a fejlesztés és terápia pszichológiai elméletei. E nyitott keretre támaszkodva írhatók le szisztematikusan a szociális munka létező gyakorlataiban rejlő lehetőségek és a reflexió hiányából fakadó potenciális patológikus következmények (a tanulmány első részének 1. és

⁹ Ezen a ponton fontos hangsúlyozni jelen elemzések abból fakadó korlátját, hogy a fentiekben kizárólag a szociális munka gyakorlatának technikáira fókuszáltam. Ilyenformán az elemzések látókörén kívül maradt a szociális munka mindenkor szociálpolitikai kontextusa. Ezen a szociológiai, közgazdasági reflexióra nagyobb mértékben támaszkodó szinten természetesen nagyobb a lehetőség arra, hogy a hatalomkritikai szempontok a gondolkodás meghatározó elemeiként bukkanjanak fel. Ilyenformán pedig arra is, hogy a szociális munka gyakorlatára annak hallgatóságos háttértudásaként hatást gyakoroljanak, illetve fordítva az annak során keletkező ismereteket becsatornázzák a szociálpolitikai reflexió szintjére.

2. táblázata alapján). Ezek együttesen jelölik ki a különböző gyakorlatok mozgásterét a késő modernitás viszonyai között, feltárva paradoxonjaikat és azok meghaladásának irányát. Az 1. táblázat ezt foglalja össze.

1. táblázat: A szociális munka lehetőségei és vakfoltjai

Szociális munka típusa	Modernitás kezelt problémái	Modernitás vakfoltban maradó problémái
pszichodinamikus, humanista, egzisztencialista	<ul style="list-style-type: none"> – rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása, szakértői tudások közös értelmezése, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése; – kommunikatív kompetencia gyakorlása; – feltétlen elfogadáson alapuló interakció; – autenticitás gyakorlatok és intézmények 	<ul style="list-style-type: none"> – egyenlőtlenségek rejtett újratermelése; – autoritások kritikája, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé; – segítség az életforma és teljesítmény megbecsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harcban; – technikai környezet formálása
behaviorista	<ul style="list-style-type: none"> – rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása; – alternatív habitus kialakítására szolgáló gyakorlatok; – technikához való viszony tudatosítása 	<ul style="list-style-type: none"> – mezőharc, fennálló hierarchiák nyilvánosságbeli kritikája; – intézmények válsága, környezeti és globalizációs kockázatok; – kommunikatív racionalitás torzulása; – elismerés-megvonás; – technikai környezet formálása, autenticitás gyakorlatok és intézmények
kognitív	<ul style="list-style-type: none"> – szakértői tudások közös értelmezése; – autoritások kritikája; – technikához való viszony tudatosítása 	<ul style="list-style-type: none"> – egyenlőtlenségek rejtett újratermelése; – rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása; – kommunikatív kompetencia gyakorlása, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé; – elismerés-megvonás; – autenticitás gyakorlatok és intézmények

folytatódik

Szociális munka típusa	Modernitás kezelt problémái	Modernitás vakfoltban maradó problémái
feladatvezérelt, krízisintervenció	<ul style="list-style-type: none"> – rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása; – rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé; – feltétlen elfogadáson alapuló interakció; – technikai környezet formálása 	<ul style="list-style-type: none"> – egyenlőtlenségek rejtett újratermelése; – szakértői tudások közös értelmezése, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése; – kommunikatív racionalitás torzulása; – segítség az életforma és teljesítmény megbecsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harcban; – autenticitás gyakorlatok
rendszerelmélet, szerepelméleti relacionális	<ul style="list-style-type: none"> – rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése; – kommunikatív kompetencia gyakorlása, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé; – technikai-épített környezet hatásának korlátozása 	<ul style="list-style-type: none"> – egyenlőtlenségek rejtett újratermelése; – autoritások kritikája; – elismerés-megvonás; – autentikus lét
marxista, feminista/empowerment	<ul style="list-style-type: none"> – mezőharc, fennálló hierarchiák nyilvánosságbeli kritikája, alternatív habitus kialakítására szolgáló gyakorlatok; – autoritások kritikája; – teljesítmény megbecsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harcban 	<ul style="list-style-type: none"> – rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása, szakértői tudások közös értelmezése, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése; – kommunikatív kompetencia gyakorlása, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé; – feltétlen elfogadáson alapuló interakció; – technikai-épített környezet hatásának korlátozása, autentikus lét

A szociális munka eltérő szemléleti kereteken alapuló gyakorlatai a kezelt szándékozott és vakfoltban maradó modernizációs patológiák különböző mintázataival jellemezhetők. Ennek megfelelően minden esetben végig lehet gondolni, hogy az intencionális célkitűzések megvalósítását miként befolyásolják a reflexió tárgyává végül nem váló hatások. Azáltal, hogy a szociális munka gyakorlatai

beavatkoznak az egyéni élethelyzetekbe és a társas viszonyokba, óhatatlanul egy csatornát hoznak létre, melyen keresztül részben olyan hatások áramolnak, melyeket kontrollálnak, részben olyanok melyeket nem. Ebben az értelemben kulcskérdés, hogy a különböző gyakorlatok horizontját milyen dimenziók alkotják, mely társadalmi patológiákra fordítanak figyelmet és melyekkel szemben közönyösek. A vakfoltban maradó patológikus tendenciák ugyanis korántsem tekinthetők egyúttal hatástalannak, sokkal inkább egy ellenőrizetlen – és ezáltal különösen veszélyes – hatásnak. Ahogy a késő modernitás reflektálatlan patológiái kihatnak a szociális munka gyakorlatára, úgy az egyes szemléleti keretek által azonosított patológiák kezelésére tett kísérletet is torzítják. Azáltal, hogy a patológikus tendenciák a szociális munka látens dimenziójává válnak, maga az – egyébként jóhiszemű – beavatkozás is hozzájárul felerősödésükhöz: miközben a reflektálatlan szociális munka egyfajta problémát kezel, másfajta problémák létrehozásában tevékenyen részt vesz. Ezen alapvető paradoxon a szociális munka különböző irányzatai esetében más és más következményekhez vezet.

A pszichodinamikus szemléletű szociális munka esetében a veszély abban rejlik, hogy a reflexivitás növelése, a kommunikatív kompetencia gyakorlása, továbbá az önbizalom és az autenticitás megteremtése közben figyelmen kívül maradnak a strukturális egyenlőtlenségekkel, az autoritással, a rendszergyarmatosítással, a megbecsüléssel és a technikai környezettel összefüggő problémák. Egy ilyen beavatkozás eredményeként a reflexivitás, a kommunikatív kompetencia, az önbizalom és az autenticitás olyan formái jönnek létre, melyek érzéketlenek az egyenlőtlenségekre, kritikátlanul elfogadják az autoritásokat, kontrollálatlanul alávetik magukat a rendszerek és a technikai környezet hatásának. Vagyis miközben a modernitás tág problémahorizontjára nem reflektáló pszichodinamikus szociális munka létrehoz bizonyos készségeket, azokhoz csupán egy, a privát szférára korlátozódó, szűk alkalmazási horizontot kapcsol. Ennek következtében semmi sem akadályozza meg, hogy az annak során elsajátított reflexivitás, kommunikatív kompetencia, önbizalom és autenticusság a méltánytalan és eldologiasító társadalmi viszonyokat hallgatólagosan jóváhagyja, és legitimálva azokat, felerősítse.

A behaviorista szociális munka patológikus nem szándékolt következményei akkor jelentkeznek, ha oly módon igyekszik a habitust és a rutinokat átdolgozni vagy a technikához való viszonyt átformálni, hogy sem a strukturális egyenlőtlenségek, sem az intézmények válsága, a környezeti és globalizációs kockázatok, sem a kommunikatív racionalitás torzulása, sem az elismerés-megvonás, sem az autenticitás kérdései nincsenek ott a horizontján. Ilyenkor a habitus és a technikához való viszony olyan formája jön létre, ami az alávetett mezőpozíció, az ontológiai bizonytalanság, az elismerés-megvonás és az inautenticitás megváltoztathatatlanágába való beletörődéssel, valamint a reflexív és kommunikatív kompetenciák hiányával jellemezhető. Ebben az értelemben a viselkedésmintázatok modernitás patológiáira vonatkozó reflexiót nélkülöző átdolgozása maga is óhatatlanul részévé válik az eldologiasítás folyamatának. Ahogy a cselekvőt fenn-

tartások nélkül hozzáigazítja a fennálló kényszerstruktúrához, maga is aktívan hozzájárul a kiszolgáltatott, autonómiájában és ágenciájában korlátozott pozíció konzerválásához.

A kognitív szociális munka oly módon segíti elő a modernitás patológikus tendenciáinak felerősödését, hogy a szakértői tudásra történő közös reflexió, az autoritások kritikája és a technikához való viszony tudatosítása közben figyelmen kívül hagyja a társadalmi szintű egyenlőtlenségek, az ontológiai bizonytalanság, a rendszer- és technikai expanzió, az elismerés-megvonás és inautenticitás veszélyeit. Ennek következtében a társas szerepekre, a technikai környezetekre és az önmagára vonatkozó gondolkodási sémák oly módon kerülnek átdolgozásra, hogy azok közönyösek az élethelyzeteket meghatározó strukturális egyenlőtlenségekkel, a rendszerek eldologiasító hatásával, az elismerés-megvonással és az autenticitás igényével szemben. A kognitív szociális munka ilyenformán miközben a reflexivitást növeli, azáltal, hogy annak fókuszából kihagyja a társadalmi makrorendszerek és az emberi egzisztencia szempontjait végső soron mégis korlátok közé szorítja azt: elterelve a figyelmet a modernitás patológiáinak történeti sajátosságairól, naturalizálja őket és megnyitja az utat expanziójuk számára.

A problémaközpontú szociális munka abban az esetben lesz maga is patológiák forrásává, ha a rutinok biztosítása, a rendszer- és technikai hatások kezelése közben nem foglalkozik az egyenlőtlenségek újratermeléséből, a szakértői tudáson alapuló korlátozott reflexivitásból, a kommunikáció torzulásából, valamint a megbecsülés, jogi elismerés és autenticitás hiányából fakadó veszélyekkel. Ilyenkor a rendszerek és a technikai kihívások kezelésének olyan receptjei jönnek létre, melyek maguk is kihasználják az egyenlőtlenségeket, regresszív identitás és kommunikációs mintázatokon alapulnak és érzéketlenek a megbecsülés, jogi elismerés és autenticitás szempontjaival kapcsolatban. Miközben a problémamegoldó szociális munka praktikus szempontok alapján, a rendszer és technika világából származó kihívásokat kezelni hivatott rutinokat alakít ki, a moralitás és az egzisztencia szempontjairól eltereli a figyelmet. Ezáltal olyan cselekvési stratégiákat valószínűsít, melyek instrumentálisan beszűkített perspektívájuk okán maguk is könnyen a kizsákmányolás vagy eldologiasodás forrásává válnak.

A rendszerelméleti és relacionális alapokon nyugvó szociális munka annyiban erősíti fel a késő modernitás patológiáit, hogy miközben a rutinok terét biztosítja, a kommunikatív intézményi logikát terjeszti, a rendszer és technika eldologiasító hatását korlátozza, nincs tekintettel sem az egyenlőtlenségekkel, sem az autoritásokkal, sem az elismeréssel, sem pedig az autentikus léttel kapcsolatos kérdésekre. Ebből fakadóan egyfelől oly módon keretezi a cselekvők tágabb, intézményi, rendszerszintű és technikai környezetében felbukkanó patológiákat, hogy azok egyenlőtlenségi dimenzióját elfedi, és ezáltal hozzájárul naturalizálásukhoz. Másfelől a patológiákat társadalmi okokkal magyarázva ellehetetleníti az önbecsülés, önbizalom, méltóság és autenticitás szintjén történő beavatkozást. Ezáltal egyfelől olyan társadalmi viszonyokat termel újra, melyek továbbra is egyenlőtlenek, másfelől nincsenek tekintettel az egyén pszichológiai szükségleteire.

A radikális szociális munka különböző formái azáltal járulnak hozzá a modernitás patológiáinak fennmaradásához, hogy miközben az egyenlőtlenségek, az illegitim autoritások és az elismerés-megvonás kérdéseire keresnek választ, nem veszik figyelembe a rutinok, tradíciók, szakértői tudások és intézmények jelentőségét, a rendszer és életvilág közti közvetítés funkcionális szükségleteit, valamint a feltétlen elfogadással és az autentikus léttel kapcsolatos univerzális emberi igényeket. Ebből fakadóan a társadalomkritikai perspektívát kizárólagossá téve, olyan társadalmi jelenségeket is elvetnek, melyek akár a társadalom funkcionális szükségletei, akár az egyén egzisztenciális igényei szempontjából nélkülözhetetlenek. Ennek hiányában pedig maguk is hozzájárulnak a diszfunkcionális rendszerek és intézmények, valamint az ontológiai biztonság, az identitás és az autentikus lét szintjén támadó patológiák fennmaradásához.

A modernitás kritikai elméleteire támaszkodó fenti áttekintés lehetőséget kínál egyrészt arra, hogy a szociális munka genealógiai átvilágítását pontosítsuk, másrészt arra, hogy az arra reagáló alternatív irányzatok korlátait feloldjuk. A saját nem szándékolt következményeire nem reflektáló szociális munka nem egyszerűen pszi-tudományok/diskurzusokra támaszkodó, normalizáló hatalmi ágensként működik, hanem a modernitás számára vakfoltban maradó patológikus tendenciáit közvetítő csatornaként. Minthogy a különböző típusú szociális munkák látókörén más és más jelenségek maradnak kívül, így az általuk felerősített problémák és a fenntartásukban való közreműködés módja is eltér:

- *a pszichodinamikus megközelítések* a társadalmi egyenlőtlenségeket és az eldologiasítást kitakarják a reflexió horizontjáról, azokat hallgatólagosan jóváhagyva;
- *a behaviorizmus* a korlátozott cselekvési térhez való alkalmazkodás technikáit tanítva maga is korlátoz;
- *a kognitív szemlélet* a társadalmi makrorendszerek és az emberi egzisztencia szempontjait nélkülöző, korlátozott reflexivitáshoz vezet;
- *a feladatközpontú megközelítés* az instrumentális racionalitás fetiszizálásával utat nyit a kizsákmányoló és eldologiasító perspektíva számára;
- *a rendszerelmélet* a társadalom funkcionális felfogására támaszkodva egyszerre hagyja jóvá a fennálló egyenlőtlenségeket és hagyja kezeletlenül az identitás zavarait;
- *a radikális szociális munka* a társadalom konfliktuselméleti felfogására támaszkodva egyszerre érzéketlen az intézmények funkcionális zavaraira és a társadalmi küzdelmekről független egzisztenciális szükségletekre.

Mindezekből következően a saját nem szándékolt következményeire reflektálni igyekvő szociális munka sem elégedhet meg azzal, hogy pusztán a hatalom, az elnyomás vagy az eldologiasítás veszélyeire van tekintettel. Ehelyett – hasonlóképp ahhoz, ahogy a „kritikai szociális munka” elmélete is javasolja – a legelembibb szinten be kell építenie gyakorlatába a tágabb társadalmi kontextusra törté-

nő szisztematikus reflexiót.¹⁰ Csakis a modernitás patológiáira vonatkozó vakfolt minimalizálásától várható ugyanis, hogy a nem kívánt hatások kontrollálatlanul kihassanak a szociális munka gyakorlatára. A kritikai elméletek összevont modellje ehhez kínál fogódzókat (szemben a „kritikai szociális munkával”, ami e tekintetben nem kerül kidolgozásra): egy olyan lehetőségteret vázol fel, melynek különböző dimenziói segítségével a szociális munka elméletei kiegészíthetők.¹¹ Minden egyes irányzat esetében kritikailag átvilágíthatók a létező gyakorlatok a modernitás vakfoltjai alapján, és kiküszöbölhetők azok – patológikus tendenciák felerősítését eredményező – nem szándékolt elemei.

Emellett egy, a késő modernitás kritikai elméletei által informált szociális munka számára újfajta gyakorlatok is adódnak. Szemben az egyénre vagy közösségekre fókuszáló megközelítésekkel, a kritikai elméletek széles skálájára támaszkodó szemlélet a hálózatokat tekintheti tárgyának (Sik 2017b)¹². Minthogy a modernitás patológikus és emancipatórikus integrációs formái torzult és kvázi-terápiás hálózatokként írhatók le, így az ezeken való dolgozás rejti magában egy komplex szociális munka lehetőségét¹³. Az esetek értelmezését e szemlélet keretei között az egyéni és közösségi kapcsolathálózatok minél teljesebb feltérképezése teszi lehetővé, magába foglalva a torzult és kvázi-terápiás kötések listájának, az egyéni és csoport szintű kapcsolódások morfológiai sajátosságainak, valamint a kapcsolódások dinamikájának leírását. Ez alapján válnak megragadhatóvá egyrészt azok a – torzult kötések koncentrációjával jellemezhető – hálózati konstellációk, melyek a szenvedés határállapotait valószínűsítik; másrészt azok a – torzult és nem-torzult kötések egyensúlyával jellemezhető – hálózati konstellációk, melyek a szenvedés kockázatát jelzik; harmadrészt a hálózati transzformáció azon formái, melyek segítségével – a torzult kötések koncentrációjának csökkentése vagy kvázi terápiás kötések létesítése révén – a tényleges és potenciális szenvedések csökkenthetők. Természetesen a fentiekben bemutatott gondolatmenet egy ilyen gyakorlat kialakításának csupán elméleti megalapozásához járulhat hozzá: a hálózatok értelmezésének módszertani eszköztára, valamint egy kritikai elméletek által informált hálózati szociális munka technikái még kidolgozásra várnak.

¹⁰ Ezt a reflexiót önmagában az sem váltja ki, ha a szociális munka gyakorlatában több különböző technika integrált alkalmazására kerül sor. Bár ennek segítségével is csökkenthetők a nem szándékolt negatív következmények, ez mindaddig esetleges marad, amíg nem célzott formában történik.

¹¹ Természetesen, ahogy a modernitás felhasznált elméleti által megragadott dimenziók korántsem fedik le a lehetőségek összességét, úgy a vakfoltok tökéletes kiküszöbölésére sem kínálnak lehetőséget. Ez értelemszerűen nem is lehet célkitűzés. Jelen vizsgálódásokat e helyett az motiválja, hogy lehetővé tegye a leginkább relevánsnak tekinthető patológiákra történő párhuzamos reflexió beépítését a szociális munka horizontjába, ezáltal minimalizálva a nem szándékolt negatív következményeket.

¹² Ebből a szempontból fontos előzmény a korábban említett relacionális megközelítés (Folgheraier 2004), mely szintén kapcsolatok létesítésében látja a szociális munka lényegét, a nélkül ugyanakkor, hogy azok elméleti differenciálására kísérletet tenne.

¹³ A modernitás – különböző kritikai elméletek által azonosított – patológiáinak, valamint a – különböző pszichológiai és pszichiátriai elméletek által leírt – megakadt cselekvési képesség terápiáinak hálózati clemzéséhez lásd: Sik 2015, 2016a, 2016b.

Irodalom

- Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm eds. (2002): *Critical Practice in Social Work*. New York: Palgrave
- Askeland, Gurid Aga – Payne, Malcolm (2009): Kulturális egyeduralom a szociális munka képzésben. In: Bányai E. (szerk.): *Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE-TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
- Dominelli, Lena (2002): *Anti-Oppressive Social Work Theory and Practice*. New York: Palgrave
- Epstein, Laura (1999): The culture of social work. In: Chambon, S. A. – Irving, A. – Epstein, L. (szerk.): *Reading Focualt for social work*. New York: Columbia University Press
- Folgheraiter, Fabio (2004): *Relational social work: toward networking and societal practices*. London: Jessica Kingsley Publishers
- Meagher, Gabrielle – Parton, Nigel (2009): A szociális munka modernizálása és a gondoskodás etikája. In: Bányai E. (szerk.): *Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE-TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
- O'Brian, Carol-Ann (1999): Contested territory: sexualities and social work. In: Chambon, S. A. – Irving, A. – Epstein, L. (szerk.): *Reading Focualt for social work*. New York: Columbia University Press
- Parton, Nigel (1999) Reconfiguring child welfare practices: risk, advanced liberalism and the government of freedom. In: Chambon, S. A. – Irving, A. – Epstein, L. (szerk.) *Reading Focualt for social work*. New York: Columbia University Press.
- Rose Nikolas S. (1999) *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books
- Sik Domonkos (2015): Társadalmi patológia és pszichopatológia A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára. In: socio.hu 2015/3. http://socio.hu/uploads/files/2015_3/sikdom.pdf
- Sik Domonkos (2016a): Szerfüggőség kritikai hálózatelméleti perspektívából. *Esély* 2016/4.
- Sik Domonkos (2016b): A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok. *socio.hu* 2016/4. http://socio.hu/uploads/files/2016_4/sik.pdf
- Sik Domonkos (2017a): A szociális munka lehetősége a késő modernitásban 1: kihívások és gyakorlatok. *Esély* 2017/4.
- Sik Domonkos (2017b): A kritikai elméletek hálózati modellje. *Jel-kép* 2017/1. 94–113. http://communicatio.hu/jelkep/2017/1/JelKep_2017_1_Sik_Domonkos.pdf
- Tew, Jerry (2009): A hatalom és a hatalomnélküliség értelmezése. In: Bányai E. (szerk.): *Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE-TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék